

1. AD LIMINA BISITAREN ERAKUNDEA

Iruñeko obispoek 1585 eta 1909 urteen artean egindako *ad limina* bisitei buruzko dokumentazio guztia ageri da lan honetan. Obispoek Erromara egindako bisiten garapenaren jarraipena egitea ahalbidetzen duen dokumentuen bilduma sistematikoa eta elizbarrutiaren egoera materialaren eta espiritualaren inguruan aita santuari aurkeztutako datuen bilduma da¹.

Ad limina bisita 1585ean instituzionalizatu zuen Sixto V.ak *Romanus Pontifex* buldaren bidez. Une haren bidez, Elizako aspaldiko ohitura bat kontsolidatzen zuten. Egin ahal izateko baldintzak eta lege-estaldura ematen zitzaion jarduera hari. *Ad limina* bisitaren oinarrikoena San Petriren eta San Pauloren hilobiak bisitatzea, aita santuari atxikimendua eta esanekotasuna erakustea eta, azkenik, elizbarrutiaren egoera materialari, moralari eta espiritualari buruzko txostena edo zerrenda (*relatio*) entregatzea izaten zen. Hiru ekintza horiek osatzen zuten *ad limina* bisitaren gune nagusia eta gotzain guztiek bete behar zituzten urte-maiztasun jakin batekin. Iruñeko elizbarrutiko gotzainen kasuan, epe hori lau urtekoa zenez, bisita bakoitza laurtekoan sartuta egoten zen.

Ad limina bisitak ekitaldi nagusiei eta bisitarekin lotutako beste gai batzuei buruzko dokumentazioa sortzen zuen. Dokumentazio horren edukiak *ad limina* bisiten garapena eta erakundearen bilakaera hobeto ulertzen laguntzeko datuak eskaintzen dizkigu.

Dokumentazio honek, gainera, honako gai hauei buruzko datu ugari biltzen du: elizbarrutiko erakundeak, elizbarrutiaren hedapena, herriaren elizkotasuna eta ohiturak eta abar. Baina baita arlo politikoei, ekonomikoei, gatazka belikoei eta abarrei buruzko informazio sekularra ere. Dokumentazio horrek hamaika datu eta hirurehun urte baino gehiagoan jazotako gertaerak jasotzen ditu. Ikerlariak gutxitan izaten du elizbarruti bateko, erakundeetako eta biztanleriaren errealitatea ezagutzeko horrenbeste dokumentu eskura izateko aukera.

Edizio dokumental honen xedea *ad limina* bisiten ikerketarako pizgarri bihurtzea da beste elizbarruti batzuekin alderatutako ikuspegia oinarritzat hartu-

---

¹ Argitalpen hau gure doktore-tesiaren baitan dago: *Las visitas ad limina de la Diócesis de Pamplona (1585-1909)*. Tesia Nafarroako Unibertsitate Publikoan defendatu genuen 2012an, eta Roldán Jimeno Aranguren irakasleak zuzendu zuen. Ikerketa Nafarroako Gobernuaren sail honek emandako doktoretzaren aurreko laguntzari esker egin genuen: Nafarroako Gobernuaren Prestakuntza, Ikerketa eta Garapen Plana. (2008-2011); eta baita Nafarroako Gobernuak 6 hilabete Bordeleko Unibertsitatean (2011) egiteko eman zигun atzerriko mugigarritasun-bekari esker; B modalitatea.

ta. Baina, era berean, bertan jasotako datuen aberastasunak beste historia-lan batzuk elikatzea nahi dugu: erakundeen historia, elizbarrutiena, gizarte mailakoa eta abar. Orain arte, iturri hori Zuzenbideko historialarien eta elizako historialarien interesekoa bakarrik izan da. Hemendik aurrera, historia arloko profesional horiek eta beste batzuek Nafarroako eta Gipuzkoako 1585 eta 1909 urteen arteko iragana berreraikitzeke hemen jasotako datuak aprobetxatuko dituztela espero dugu.

Hemen jasotako dokumentazioa Roldán Jimeno Arangurenek zuzendutako *Las visitas ad limina de la diócesis de Pamplona* (Iruñeko elizbarrutiko Ad limina bisiak) doktorego-tesiaren dokumentu-eranskin zabalaren baitakoa da. Aipatutako tesi-lana Nafarroako Unibertsitate Publikoko Zientzia Juridikoen Fakultatean irakurri zuten 2012ko irailaren 10ean eta epaimahaia Gregorio Monreal Zia, Jacques Poumarède eta Milagros Cárcel Ortí irakasleek osatu zuten.

Iruñeko *ad limina* bisiten errealitatea Hispaniako beste elizbarruti batzuetakoaren antzekoa da. Iruñeko elizbarrutian dokumentu jakin batzuen edizioen eta bisita batzuen inguruko ikerketa partzialak egin izan zituzten lehenago ere, eta batez ere haietako nagusiarena: elizbarrutiaren egoeraren txostena/zerrenda edo *relatio* izenekoa, baina sortutako gainerako dokumentazioa alboratu zuten. Honako hauek izan dira egile aipagarrienak: José Ignacio Tellechea Idígoras, José Goñi Gaztambide, eta José Manuel Cuenca Toribio eta Soledad Miranda García. Guztira, 13 zerrenda argitaratu dituzte (12 oso eta partzial bat)². Ia guztiak Vatikanoko Artxibategi Sekretuko funtsetan oinarritu ziren eta bi lanetarako bakarrik erabili zituzten Iruñeko Elizbarrutiko Artxibategikoak. Era berean, aipatu beharrekoa da 1932ko zerrendaren³ argitalpenean oinarrituta dagoen Julio Gorrichoren artikulua. Gure testuinguru kronologikotik kanpo dagoen arren, sarrean *ad limina* bisitei buruzko ibilbide historiko laburra eta Nafarroako artxibategi eklesiastikoetan gai horren inguruan dauden funtsen deskribapena daude jasota⁴.

Orain arte argitaratu izan diren zerrendak proiektu bateraturik gabe editatu dituzte eta, hori dela eta, bisita batzuen eta besteen artean denbora mailako jauzi kronologikoak gertatu dira. Batzuk, gainera, artikulua berean argitaratu dituz-

---

² José Ignacio Tellechea Idígorasek sei zerrenda (1594, 1663, 1691, 1705, 1740 eta 1748 urteak) eta 1734ko zerrendako bi kapitulu argitaratu ditu; José Goñi Gaztambidek bost zerrenda argitaratu ditu (1814, 1821, 1827, 1877 eta 1882 urteak); eta José Manuel Cuenca Toribiok eta Soledad Miranda García bat, 1866. urtekoa.

³ GORRICO MORENO, Julio, «La Diócesis de Pamplona en 1932. Relación del obispo Muniz en sus visita *ad Limina*», *Príncipe de Viana*, 65 (2004), 53-85 or.; *vid.* 60-85. orrialdeetako zerrendaren testua.

⁴ Etorbizunean, XX. mendeari dagozkion *ad limina* bisitei buruzko dokumentazioa argitaratuko dugu.

te beste batzuekin batera, baina ez dira denborari dagokionez ondoz ondokoak izan. Horrek nolabaiteko nahasmena eta hutsuneak eragin ditu. Egile ugariak ez dute sekuentzia ordenatua mantendu argitalpenetan: lehen argitalpena, esate baterako, 1594. urteko zerrendaren ingurukoa da, eta bigarrena 1821 eta 1827ko zerrendeiri buruzkoa⁵. Jauzi kronologikoa eta gai horren inguruko ikerketak bateratuta ez egotea egile ugariaren eta irizpide edo proiektu komunik ez izatearen ondorioa da. Ikerlan horien hutsuneen artean, aipatu beharrekoa da eskuragarri dauden zerrenda guztiak ez daudela argitaratuta eta horrek erakunde bere osotasunean aztertzea zailtzen duela. Dirudienez, eragina izan du aztertutako iturriak hautatzeko irizpideak. Kasu horretan, irakurketaren luzerak, esanahiak, zailtasun mailak eta dokumentuaren transkribapenak lehentasuna izan dute. Hori guztia dela eta, beharrezkoa zen Iruñeko elizbarrutiak egindako *ad limina* bisiten dokumentu mailako *corpus* osoa aurkeztea eta bertan zerrendak zein bisiten inguruan eskuragarri dagoen gainerako dokumentazioa txertatzea.

Aurreko lan historiografikoetan, egile bakoitzak bere irizpide kronologikoei edo interes tematikoei jarraitu zien. José Ignacio Tellechea Idígorasek, adibidez, XVI., XVII. eta XVIII. mendeetako zerrendak editatu zituen⁶ (1594, 1663, 1691, 1705, 1740, 1748 eta 1734⁷). José Goñi Gaztambide, aldiz, XIX. mendeko iturrietan oinarritu zen (1814, 1821, 1827, 1877 eta 1882)⁸. Azkenik,

⁵ Lanak urte hauetan argitaratu zituzten: 1966an 1594. urteko zerrenda; 1967an 1821. eta 1827. urteetakoak; 1968/1980an 1866koa (bi aldiz editatu dute); 1970ean 1691 eta 1740 urteetakoak; 1971n 1663 eta 1705 urteetakoak; 1972an 1748koa; 1972an 1814koa; 1975ean 1877 eta 1882 urteetakoak; eta 1984an 1734koa.

⁶ TELLECHEA IDÍGORAS, José Ignacio, «La visita “ad Limina” del obispo de Pamplona, don Bernardo Rojas Sandoval (1594)», *Revista Española de Derecho Canónico*, 21 (1966), 591-617. or. Zerrendaren testua ASVn bakarrik gordeta dago eta 614-617. orrialdeetan argitaratuta dago; Id., «Dos informes episcopales sobre la diócesis de Pamplona. Las visitas “ad Limina” de los obispos D. Juan Grande (1691) y D. Francisco de Añoa y Busto (1740)», *Revista Española de Derecho Canónico*, 26 (1970), 99-116. or. 107-119. eta 110-116. orrialdeetako zerrenden inguruko testua; Id., «Dos nuevas relaciones episcopales sobre la diócesis de Pamplona. Las visitas “ad Limina” de D. Diego de Tejada (1663) y D. Juan Iñiguez de Arnedo (1705)», *Revista Española de Derecho Canónico*, 27 (1971), 665-684. or. Zerrenden inguruko testua 674-676 eta 677-684 orrialdeetan; Id., «La diócesis de Pamplona en el siglo XVIII. Relación para la Sagrada Congregación del Concilio del obispo D. Gaspar de Miranda y Argáiz (1749)», *Scriptorium Victoricense*, 19 (1972), 93-106. or.; Id., «Don Melchor Ángel Gutiérrez Vallejo, obispo de Pamplona (1729-1734). Radiografía de una diócesis y autoexamen de un obispo postridentino», SARANYANA, José Ignacio (zuz.), *De la Iglesia y de Navarra. Estudios en honor del prof. Goñi Gaztambide*, Iruñea: EUNSA, 1984, 363-392. or.

⁷ Tellechea Idígorasek azken zerrenda horretako bi kapitulu bakarrik transkribatu zituen. Bisita horren inguruko gure monografian, oso-osorik editatu dugu (RICO ARRASTIA, M. Iranzu, *La Diócesis de Pamplona en 1734, a través de la visita «ad limina» del obispo Melchor Ángel Gutiérrez Vallejo*, Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2010, 305-325. or.).

⁸ GOÑI GAZTAMBIDE, José, «Joaquín Xavier de Úriz, el obispo de la caridad (1815-1827)», *Príncipe de Viana*, 28 (1967), 353-440. or.; Vid. prelatu horren bi zerrenden testua orrialde hauetan:

José Manuel Cuenca Toribio eta Soledad Miranda García 1866ko⁹ zerrenda gaztelaniara itzultzeaz arduratu ziren.

Argitaratutako zerrenden artxibategi mailako jatorriari dagokionez, José Ignacio Tellechea izan zen Iruñeko *ad limina* bisiten elizbarrutiko txostenak argitaratzen lehenengoa, Vatikanoko Artxibategi Sekretuko (ASV, gaztelaniaz) funtsetan oinarrituta. José Goñi Gaztambidek Vatikanoko iturri horietan oinarritzen jarraitu zuen, baina bi kasutan Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboko (ADP) funtsak erabili zituen (1827 eta 1882). José María Cuenca Toribiok eta Soledad Miranda García argitaratutako zerrenda bakarra, itxuraz, ASVren jatorrizko latindarrean oinarrituta dago; izan ere, ADPn gordeta dagoen kopiak irakurtzeko zailtasunak eskaintzen ditu eta egileek ez dute aipatzen iturriaren jatorria.

Hutsune eta akatsak detektatu ditugun arren, azpimarratu beharrekoa da balantze historiografikoa positiboa dela; izan ere, aipatutako egileek bisita horien dokumentu nagusiaren transkribapena gehitu dute: zerrendarena. Zalantzarik gabe, *ad limina* bisiten txosten nagusia eta datu gehien eskaintzen duena da. Lan historiografiko horiek zerrenda esanguratsuenak landu dituzte, luzera laburragoa dutelako edo aurreko zerrendetan azaldutako datuak errepikatzen dituztelako beste asko albo batera utzita. Dena den, corpus dokumental osoa (azken horiek barne) argitaratzea egokia dela uste dugu, batasuna osatzen baitute. Gainera, serie kronologikoan txertatuta, interes handiko informazioa eskaintzen dute, bereziki elizbarruti bakoitzean erakundearen bilakaera aztertzeko eta, era berean, gora-beherak eta kausak eta abarrak betetzen dituzten ala ez jakinarazten diete. Alderdi horiek oso garrantzitsuak dira ikerketa zehatzetarako eta iraupen luzea dutenetarako, beste elizbarruti batzuekin alderatuta erakunde beraren inguruko alderaketa-ikerketak egiteko eta esparru eklesiastikoa eta sekularra aintzat hartuta, haien testuinguru soziala, demografikoa, politikoa eta ekonomikoa aztertzeko¹⁰.

428-434 (1821eko zerrenda, gaztelaniaz) eta 435-440 (1827ko zerrenda, jatorrizkoa latinez); Id., «Severo Andriani, obispo de Pamplona (1830-1861)», *Hispania Sacra*, 21 (1968), 179-312. or.; Id., «La diócesis de Pamplona en 1814, vista por su obispo», *Príncipe de Viana*, 33 (1972), 293-422. or.; *vid.* zerrendaren testua 375-421 orrialdeetan eta Kontzilioaren Kongregazioak emandako erantzuna 421-422 orrialdeetan; Id., «José Olivier y Hurtado, obispo de Pamplona (1875-1886)», *Príncipe de Viana*, 36 (1975), 253-366. or.; *vid.* 1877ko zerrenda 305-333 orrialdeetan (jatorrizkoa ASVn) eta 1882koa 337-366 orrialdeetan (kopia ADPn).

⁹ CUENCA TORIBIO, José Manuel eta MIRANDA GARCÍA, Soledad, «La visita ad limina de 1866 en la diócesis de Pamplona», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 182 (1968), 503-530. or.; *vid.* zerrendaren testua gaztelaniaz 505-530 orrialdeetan. José Manuel Cuenca Toribiok berriro argitaratu zuen hemen: «El pontificado pamplonés de D. Pedro Cirilo Úriz y Labayru (1863-1879)», en *Sociedad y clero en la España del XIX*, Kordoba: Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros, 1980, 17-207. or..

¹⁰ Hainbat dokumentutan aurreko beste batzuen informazioak errepikatzen diren arren, testuinguru kronologikoaren barruan argitaratzea interesgarria dela uste dugu, batzuetan elizbarrutian eta erakun-

Azpimarratu dugun moduan, dokumentu nagusia zerrendarena da eta horixe da aipatutako egileek gehien landu dutena. Dena den, beste batzuek *ad limina* bisita betez sortutako beste dokumentu batzuk argitaratu dituzte, eta horien ikerketak aurkeztu izan dituzte. José Ignacio Tellecheak haietako lau editatu ditu: lehen bi dokumentuak txosten medikoa eta haren inguruko laburpena dira¹¹; beste biak gotzainaren bi gutun dira: aita santuari zuzendutako bat eta Kontzilioko Kongregazio Sakratuko kardinalari zuzendutakoa¹². Dokumentu horiek guztiak ASVn gordeta daude. José Goñi Gaztambidek ere 1814. urteko zerrendarekin lotutako erantzuna argitaratu du (*littera visitationis*); jatorrizko agiria ADP¹³n gordeta dago. Testu horiez gain, ia ez da beste dokumenturik argitaratu.

Edonola ere, ohartarazi beharrekoa da Elizako historialari horiek beste dokumentu horietako asko argitaratu ez zituzten arren, kontsultatu eta ikerketarako kontuan izan zituztela. Horixe da, esate baterako, José Goñi Gaztambideren kasua; izan ere, oso presente izan zituen Iruñeko egoitzako *Historia de los obispos* (Goztainen historia) gaiari buruzko lan ospetsua idazteko garaian. Bertan, gotzainei eta haien bisitei, elizbarrutiaren gobernuari, gotzainari laguntzen zioten pertsoneri eta, batez ere, elizbarrutiaren egoera materialari eta espiritualari buruzko gai ugari buruzko hainbat albiste osagarri eskaintzen eta aipatzen du¹⁴.

Nafarroako Zuzenbideko historialariek *ad limina* bisitak ere aztertu dituzte, eta zerrenden iturri nagusi hori baloratu eta erabili izan dute. Gregorio Mon-

---

deen bilakaeran izandako aldaketa txiki, permanentzia edo aldaketa garrantzitsuen berri ematen baitute. Esate baterako, egunkari batzuetan, lehen bisiten kasuan, adibidez, dokumentazioaren edukia errepikatu egiten da, zerrenden errepikapenetan ikus daitekeen moduan, elkarren artean ia hitzez hitzeko kopiak dira, garrantzi handirik gabeko xehetasunetan dituzten aldaketa txikiak izan ezik. Hori batez ere 1600, 1602, 1605 eta beste urte batzuetako zerrendetan ikus daiteke. Beste aldi batzuetan aldaketa garrantzitsuak ikus daitezke elizbarrutian eta haren testuinguru sozio-politikoan gertakari berriak izan zirelako, edo araudian aldaketak izan zirelako, esaterako, hori da edukiaren kopuruan eta ordenan 1725etik aurrera izandako aldaketa nabarmenaren arrazoia; izan ere, zerrendak aurrez ezarritako eskema bateko galderei erantzuna emanda egitea eskatu baitzuten. Ondorengo beste aldi batzuetan, kapitulutan ezarritako eskema dela eta, batzuk errepikapenekin daudela eta beste batzuk berritzaileak direla ikus daitezke. Esate baterako, batzuetan oharrak soilik ikus daitezke aurreko zerrendekiko berririk ez dagoela adieraziz; aldiz, beste batzuetan, berriak daudela zehazten da. Gotzain berak egindako bisiten kasuan ikus daiteke hori batez ere, aldaketarik izan ez delako edo elizbarrutiaren alderdiei buruzko informazio berririk eskuratu ez delako. Unitate kronologiko hori dela eta, bisita bakoitzaren eta haren zerrendaren dokumentazioa, luzapen handikoa edo txikikoa izan, errepikakorra edo berria, idatzi zeneko erakunde eta pertsonen, gizartearen eta kulturaren bilakaerari dagokion erradiografia dela esan daiteke.

¹¹ 1 eta 2 dokumentuak dira.

¹² 123 eta 124 dokumentuak dira.

¹³ 146 dokumentua da.

¹⁴ GOÑI GAZTAMBIDE, José, *Historia de los obispos de Pamplona*, vol. I-XI, Iruñea: EUNSA-Nafarroako Gobernu, 1979-1999.

realek eta Roldán Jimenok erakunde hori aipatu zuten *Textos histórico-jurídicos navarros* (Nafarroako testu historiko-juridikoak) lanean. Bertan daude jasota *ad limina* bisitak zein pastoralak, eta ordenen eta komentuen erreformekin lotutakoak¹⁵. Lanean materialak eta datuak ere eskaintzen dituzte esparru sekularreko bisitekin eta egoitzekin alderaketa egin ahal izateko. Lehen liburukian, jurisdikzio eklesiastikoaren ikerketaren testuinguruarekin lotuta aipatzen ditue-nean, bisiten funtzioetako bat deskribatzen dute. Kasu horretan, bisita pastoraletan aplikatutakoak dira; hau da, *ad limina*¹⁶ bisiten dokumentuak prestatzeko oinarritzkoak direnen ingurukoak.

Lan horren bigarren liburukian ere aipatzen da bisita pastoralen eta *ad limina* bisiten funtzioa, Aro Modernoan zuten garrantzia azpimarratuta. Gotzainaren jurisdikzioa aipatzean, kontrol jurisdikzionalean betetzen zuten rol esanguratsua deskribatzen da. Trentoko Kontziliazioak eta Erromako Kuriak emandako argibideak direla eta, gotzainak eta prokuradoreek epaimahaien eta elizbarruti osoaren kontrola egin behar zutela aipatzen dute. Horretarako, bisita pastoralak eta elizako erakundeen eta elkarten ikuskapena egiten zituzten. Era berean, aita santuari elizbarrutiaren egoera materialaren eta espiritualaren berri eman behar zioten. Horretarako, *ad limina* bisita egitean, Kontzilioko Kongregazio sakratuari pertsonalki edo ordezkari-prokuradore bidez entregatu beharreko txostena prestatu behar izaten zuten. Txosten hori bera zen zerrenda¹⁷.

Roldán Jimenok ere askotan erabili izan ditu bisiten datuak bere ikerketak egiteko garaian. Horixe da, esate baterako, 1734ko bisitaren kasua, garai hartako Iruñeko elizbarrutiaren tokiko erakunde-egitura eklesiastikoa berreraikitzeke erabili baitzuen¹⁸. Harekin batera, eta Vatikanoko Artxibategi Sekretuan eginda-

¹⁵ MONREAL ZIA, Gregorio eta JIMENO ARANGUREN, Roldán, *Textos histórico-jurídicos navarros I. Historia Antigua y Medieval*, 685. or.; Idem, volumen II, *Historia Moderna*, 339-349 eta 688-689 orrialdeak (lehenengoi buruzkoak), eta 1111-1113 orrialdeak (erreformen bisiten buruzkoak).

¹⁶ «Jurisdikzio eklesiastikoaren kontrola elizbarrutiak gotzainen eta ordezkarien bidez egiten zuten bisitekin egiten zen. Trentoko kontzilioak arautu zituen eta ordutik aldizkakoak eta ohikoak bihurtu ziren, baina Erdi Arotik gehiegikeriak edo akatsak ikertzea, zigortzea eta haiei aurre egitea zuten xede. Horretarako, beharrezko baliabideak erabiltzen zituzten, arduraren bidez diziiplina osorik mantentzen saiatuta». Ibidem, I, 685. or. 96 dokumentua 722-723. orrialdeetan.

¹⁷ Egile horiek honela deskribatu dute txostenaren rola: «Zerrenda (*relatio*) ikuskapen-prozeduraren dokumentu nagusia zen eta, beste elementu batzuez gain, elizbarrutiko auzitegien egoeraren berri ematen zuen idatziz. Erdi Aroko jatorria zuen *ad limina* bisitak eta Trentoko Kontziliazioaren ondoren, derrigorrezkoa eta maiztasun finkokoa bihurtu zen Sixto V.aren *Romanus Pontifex* bulda argitaratu zutenetik (1585)». Ibidem, II, 688. or.

¹⁸ Iturri hori erabiltzen duten argitalpenen artean, monografia hauek nabarmendu behar ditugu: JIMENO ARANGUREN, Roldán, *Orígenes del Cristianismo en la tierra de los vascones*, Iruñea: Pamplona, 2003; *El culto a los santos en la Cuenca de Pamplona (siglos V-XVI)*. *Estratigrafía hagiográfica*

ko lehen ikerketak abiapuntutzat hartuta, Iruñeko *ad limina* bisiten ASVko dokumentuak katalogo-egitura duen lehen ikerketan argitaratu genituen elkarrekin¹⁹.

Iturriak identifikatzeko eta argitaratzeko lanean, hurrengo urratsa 1734. urteko *ad limina* bisitari eskainitako nire monografia izan zen. Aipatutakoa Melchor Ángel Gutiérrez Vallejo gotzainak egin zuen 1734an. 2009an irakurritako Ikerketa Aurretuen Diplomaren Memoria izan zen. Argitalpenak M. Milagros Cárcel Ortík²⁰ idatzitako hitzaurrea zuen. Bisita horrek, gainera, Iruñeko elizbarrutiari buruzko zerrenda zabalagoa eta osatuagoa du sortutako dokumentazioari dagokionez. Horien artean, atxikitako katalogo aberatsa azpimarratu behar dugu, elizbarrutiko parrokia bakoitzari buruzko informazio zehatza jasotzen baitu. Monografia hartan aztertu eta transkribatu nuen ASVn eta ACPn eskuragarri dagoen dokumentazio guztia. Azterketan ikusi nuen bisita nola prestatu eta garatu zuten (txosten medikoak, luzatzeko eskaera, prokuradorea izendatzea, zerrenda prestatzea eta abar), Erromara iritsi arte zer ustekabeko gertatu zen, zer urrats eman zuten, *iter* eta ekintzak eta abar (bisita-fedea basiliketara, eskariak, betetze-ziurtagiriak eta abar).

Monografia hori albo batera utzita, eta aipatutako doktorego-tesiaren baitan, azken urteotan Iruñeko *ad limina* bisitei buruzko hainbat lan monografiko argitaratu izan dugu²¹.

Hitz gutxitan esanda, *ad limina* bisiten dokumentazio guztia argitaratuta, historiografiak behar adina landu ez duen (nahiz eta oso aberatsa den) iturria hedatzen lagundu nahi dugu. Iruñeko elizbarrutiaren inguruan ondoren egin daitezkeen beste ikerketa batzuetarako oinarria izango dela espero dugu, baina beste elizbarruti batzuekin alderaketa-ikerketak egiteko ere baliagarria izango delakoan gaude²². Irigoyenen eta Garcíaren hitzez baliatuta, honako hau

---

de los espacios sagrados urbanos y rurales, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 2003; *La Iglesia en Tierra Estella en la Edad Media, Terras a suis reperitur Samper esse posesas*, Iruñea: Lamiiarra, 2007.

¹⁹ JIMENO ARANGUREN, Roldán eta RICO ARRASTIA, M. Iranzu, «Visitas “ad limina” de la diócesis de Pamplona conservadas en el Archivo Secreto Vaticano: avance de relación documental», *Príncipe de Viana*, LXX, 247 (2009), 381-427. or.

²⁰ RICO ARRASTIA, M. Iranzu, *La Diócesis de Pamplona en 1734*, 2010.

²¹ JIMENO ARANGUREN, Roldán eta RICO ARRASTIA, M. Iranzu, *op. cit.*; RICO ARRASTIA, M. Iranzu, *La Diócesis de Pamplona en 1734*; Id., «*Iter* procedimental de la visita *ad limina*: El ejemplo de la Diócesis de Pamplona», *Iura Vasconiae* lanean, XX-XX, 9 (2012), 495-530. or.; Id., «El control de la diócesis de Pamplona desde Roma: el ejemplo de la visita *ad limina* del obispo Pedro Cirilo Úriz y Labayru», *Príncipe de Viana*, LXXVI, 262 (2015), 685-694. or.; «Las visitas *ad limina* en la diócesis de Pamplona (1585-1725)», *Iura Vasconiae*, 11 (2015), 411-531. or.; «Les rapports frontaliers entre la France et la Navarre dans les visites *ad limina* du diocèse de Pampelune (XVIe-XIXe s.)» (prentsan).

²² Ikerketa eta argitalpen osoak egin izan dituzte Valentziako, Cartagenako eta Toledoko elizbarrutian (CÁRCCEL ORTÍ, M. Milagros, eta CÁRCCEL ORTÍ Vicente, *Relaciones sobre el estado de las*

azpimarra dezakegu: «Zorionez, *ad limina* bisitek oraindik ere material aberatsak eskaintzen dituzte eta dokumentazio historiko bizia dira. Halaxe izan dira beti»²³.

Gainera, M. Milagros Cárcel Ortí-k aipatu zuen moduan, teknologia berriak lan horretarako lagungarriak izango direla espero dugu:

«informatikako teknika berriek eta papera ez den beste euskarri batzuetan egin-dako edizioak dokumentuak hedatzen, kontsultatzen eta haietara sarbidea izaten lagun dezakete»²⁴.

2. IRUÑEKO ELIZBARRUTIKO *CORPUS* DOKUMENTALA

2.1. Kronologia (1585-1909) eta geografia (elizbarrutiko mugen bilakaera) mailako mugaketa

Transkribapenetan txertatu dugun lehen dokumentuak 1590eko urtarrilaren 21eko data du, eta azkenak 1909ko abenduaren 28koa. Lehen datazioa *ad limina* bisita Sixto V.a aita santuak 1585eko abenduaren 20an instituzionalizatu eta handik bost urtera egin zuten. Azkena, aldiz, bisita prestatzeko eta egiteko beste neurri batzuk abian jarri baino zertxobait lehenago²⁵. Neurri horiek 1908ko ekainaren 29an jarri zituzten abian Kontzilioko Kongregazio Sakratuaren eskuduntzak bertan behera utzi zituztenean. Ordura arte, erakunde hura izan zen *ad limina* zerrendak eta gotzainen gainerako jarduera pastorala aztertzearen arduraduna. Eskuduntza horiek Kongregazio Konsistorialera bideratzea erabaki zuten.

1909an, bestalde, bisitaren araudiari eta hura egiteko moduari buruzko aldaketa esanguratsua gertatu zen, baina hura aurkeztu dugun dokumentazio-al-

---

diócesis valencianas, I Orihuela. II Valencia. III Segorbe, Valentzia: Valentziako Generalitata, 1989; GARCÍA HOURCADE, José Jesús eta IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio Luis, *Visitas Ad Limina de la diócesis de Cartagena (1589-1901)*, Murtzia: Fundación Universitaria San Antonio de Murcia, 2001; FERNÁNDEZ COLLADO, Ángel, *Los informes de visita ad limina de los arzobispos de Toledo*, Cuenca: Gaztela-Mantxako Unibertsitatea, 2002).

²³ IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio, GARCÍA HOURCADE, José Jesús, *Visitas AD LIMINA de la diócesis de Cartagena, 1589-1901. Selección y traducción de textos latinos de Miguel Ángel García Olmo*, Murtzia: Fundación Universitaria San Antonio, 2001, 10. or.

²⁴ CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros, «Prólogo» RICO ARRASTIA, M. Iranzu, *La Diócesis de Pamplona en 1734* lanean, 15. or.

²⁵ Transkribapenaren lehen dokumentu horren data ez dator bat 1585eko *ad limina* bisitaren instituzionalizazioarekin, baina edukia lehen denbora-epeari (laurtekoa) dagokio (data horretan hasi zen).

diaren ondoren gertatu zen. Aurkeztu dugun elizbarrutiaren egoeraren azken zerranda 1909ko abenduaren 9koa²⁶ da. Huraxe izan zen 1725. urteko eskemaren arabera egindako azken txostena²⁷.

Mugaketa geografikoari dagokionez, aipatu beharrekoa da 1585 eta 1909 aldian, Iruñeko elizbarrutiak ez zuela hedapen geografiko bera mantendu. Honi atxikitako dokumentazioan ikus daitezkeen aldaketak gertatu ziren. Gure tesuinguru kronologikoan, Iruñeko elizbarrutiak garai bateko Nafarroako erreinuko muga politikoekin zehatz-mehatz bat ez datozen mugak ditu. Mende askotan, Gipuzkoan edo Aragoiko Valdonsellan²⁸ mugak zabaldu zituen; 1567an ere lurraldea handitu zuen Baionako apezpikutzan barreiatuta zeuden 41 parrokiak txertatu zituenean. Haiak guztiak honako toki hauetako lau artzapez-barrutieta-koak ziren: Hondarribia, Baztan, Bortzirriak eta Malerreka. Horrek eragina izan zuen 1585. urtetik aurrera prestatutako *ad limina* bisiten dokumentazioan. Horren aurretik, Gaztelako konkistaren (1512) ondorioz ezarritako muga politikoei eta, batez ere, Karlos V.ak bortuez bestaldeko merindadea behin betiko utzi zuelatik (1527) finkatu zituztenek ez zuten une hartan elizbarrutiko mugak aldatzea eragin. Izan ere, lehen aipatu dugun moduan, Baionako elizbarrutia hegoaldeko Nafarroako lurretan sartuta zegoen: Baztanen, Malerrekan eta Bortzirietan. Lurralde horiek Iruñeko elizbarrutian sartu zirenetik (1566-1567), muga politikoa eta eklesiastikoa gehiago parekatu ziren. *Ad limina* bisiten dokumentazioan jasota geratu ziren Nafarroako, Frantziako eta Espainiako erreinuen arteko muga-loturen datuak txertatutako lurralde horiek kontuan hartuta, lan batean azaldu genuen moduan²⁹.

²⁶ 279 dokumentua da.

²⁷ 1909 amaieran *De relationibus dioecesis et visitatione SS. Liminum* dekretua argitaratu zen, eta bisiten betebeharraren aurreko praxiarekiko aldaketa garrantzitsuak sartu zituen. Dekretu horren eduki guztiaren artean *ad limina* bisita 1909 arte (gure argitalpenaren amaiera) egiten zen bezala lau urtean behin egin ordez bost urtean behin egiteko berrikuntza nabarmentzen dugu. Denborari dagokion epe berri hori 1911ko urtarrilaren 1ean hasi zen eta dekretuan zehazten zen nazioek bete beharreko ordena eta zer urtetan. Era berean, 1909ko abenduaren 31 horretan bertan dekretatu zen *Ordo servandus in relatione de statu ecclesiarum* zerrenda egiteko galdetegi berria ere. Galdetegi hori 16 kapitulutan zatituta zegoen eta guztira 150 galdera edo puntu biltzen zituen. Gotzainak galdera horiei erantzun eta galderen edukiaren arabera luzeago edo laburrago erantzun behar izaten zuen. Aldaketa horrek nabarmen zabaldu zuen 1725ean ezarritako zerrenden ereduak zuen luzapena.

²⁸ Cfr. JIMENO ARANGUREN, Roldán, «Clero secular y regular en la historia de Vasconia», *Iura Vasconiae. Revista de Derecho Histórico y Autónomo de Vasconia*, 3 (2006), 90-92 or. MONREAL ZIA, Gregorio eta JIMENO ARANGUREN, Roldán, *Textos histórico-jurídicos navarros. II. Historia Moderna*, Iruñea: Nafarroako Gobernuak, Administrazio Publikoaren Nafarroako Institutua, 2011, 1096-1103. or.

²⁹ «Les rapports frontaliers entre la France et la Navarre dans les visites *ad limina* du diocèse de Pampelune (XVIe-XIXe s.)» (prentsana).

Muga geografiko horiek aldaketarik gabe iraun zuten XVIII. mendearen amaierara arte. 1783an, Tuterako apezpikutzak sortu zuten Tuterako deantzako 10 parrokiekin (26.000 biztanle inguru), baina ez zegoen Iruñeko gotzainen mende. 1785ean, Iruñeko elizbarrutitik zatitu zen Valdonsellako artzapez-barrutia (Aragoi lurraldean zeuden 48 parrokia; Jakako eta Huescako apezpikutzekin bat egin zuten). Azkenik, 1861ean Gasteizko apezpikutzak edo gotzaintza sortu zuten. Bertan barneratu ziren Kalagurriko, Santanderreko eta Iruñeko apezpikutzako parrokiak (azken horretako gehienak Gipuzkoako lurraldean zeuden). 1956an, Iruñeko elizbarrutia metropoliko artxidiozesi mailara igo zuten eta Tuterakoa Iruñekoaren mende geratu zen horrenbestez. 1984an (hau da, ikerketako gure testuinguru kronologikotik kanpo), gotzain beraren pean lotuta geratu ziren Iruñeko artxidiozesia eta Tuterako elizbarrutia titulu hauekin: Iruñeko artzapezpikua eta Tuterako gotzaina. Horrenbestez, elizako barrutia Nafarroa probintziaren lurraldearekin bat etorri zen.

2.2. Dokumentazioaren jatorri artxibistikoa

Iruñeko elizbarrutiko gotzainen *ad limina* bisiten ikerketa egiteko (1585-1909: 81 laurtekoak), guztira, 284 dokumentu erabili genituen. Corpus dokumental hori lau artxibategitatik lortu dugu: Vatikanoko Artxibategi Sekretua (ASV), Iruñeko Katedraleko Artxibategia (ACP), Iruñeko Elizbarrutiko Artxibategia (ADP) eta Nafarroako Artxibategi Nagusia.

2.2.1. Vatikanoko Artxibategi Sekretua (ASV).

Iruñeko *ad limina* bisiten dokumentazioa hemen jasota dago: *Congr. Concilii Relationes* seriea, 615 A eta 615 B kutxak; eta *Congr. Concist., Relat. Dioec.* seriea, 597 kutxa. Gure corpus dokumentalean beste bi serietako dokumentuak edo albisteak ere transkribatu genituen: *Libri visitationum Sacrorum Liminum* (*Congr. Concilio, Libri Litter. Visit. SS. Liminum*); eta *Regestum Visitationum Sacrorum Liminum* (bisita bete izanaren ziurtagiriak)³⁰.

Lehen serieari dagokionez, 615 A eta 615 B kutxetako dokumentazioa nahasi samar dago; izan ere, dokumentuak ez daude kronologikoki ordenatuta eta bi kutxetan nahastuta daude ondoz ondoko datazioak dituzten dokumen-

³⁰ ASVn badaude M. Milagros Cárcel Ortík aztertu dituen beste dokumentu batzuk. Horiek guztiek biltzen duten dokumentazioari buruzko ikerketa diplomatiko osoa egin du. Guztira hamasei serie dira, eta Valentziako elizbarrutiak egindako *ad limina* bisitei buruzko ikerketa diplomatikoa egiteko oinarri izan dira (CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros eta CÁRCEL ORTÍ, Vicente, *Historia, Derecho y Diplomática de la visita «ad limina»*, Valentzia: Universitat de València, 1990, 123-131. or.)

tuak. Horrek guztiak ordenari nolabaiteko nahasmena ematen dio. A kutxan bigarrenean baino dokumentu gehiago dago eta 1590etik 1870era arteko dokumentazioa biltzen du. B kutxak 1815etik 1905era arteko dokumentazioa jasotzen du. Dokumentuak ez daude daten arabera antolatuta zehatz-mehatz. Prelatu bakoitzaren *ad limina* bisiten arabera antolatuta daude. Hori dela eta, bisita beraren baitan, ondorengo data duten dokumentu batzuk aurreko datetan igorritako beste batzuen (beste bisita batzuei buruzkoak) aurretik ageri dira. Era berean, kasuren batean, bisita bereko dokumentuak ez daude jasota kutxa berean. Hori gertatzen da, adibidez, Severo Leonardo Andriani gotzainak 1814an egindako bisitaren dokumentazioarekin. Izan ere, 615 A eta 615 B kutxetan banatuta dago.

Dokumentu gehienek ez dute numerazio korrelatiboa mantentzen, baina A kutxan badaude foliatutako dokumentuak (ez da hori gertatzen B kutxan). Guztira, Iruñeko elizbarrutiak egindako bisiten inguruko 50 dokumentu foliatu daude (zenbakituak). *Ad limina* erakundearen lehen garaien ingurukoak dira. Zehazki, 1590etik (Iruñeko lehen dokumentu foliatuaren data) 1687ra artekoak dira (foliatutako azken dokumentuaren data). Bien tartean, zenbakitu gabeko bisita jakin batzuei dagozkien dokumentuak daude. Foliazioa desberdina da; izan ere, zenbakitutako dokumentuen ordena kronologikoaren arabera, batetik bestera jauzi numerikoak daude, numerazio korrelatiboa izan beharrean.

Foliazioan dagoen ezberdintasuna eta jarraitutasunik eza zerrendak eta *ad limina* bisitak betetzeko derrigor bete beharreko beste dokumentu batzuk gordezko erabiltzen zen antzinako prozedura baten ondorio dira. Era berean, kontuan izan behar da beti ez dituztela gorde dokumentu guztiak eta *Congr. Concilii Relationes* serie osoa ASV artxibategian. Kontzilioaren Kongregazio Sakratua zen erakundearen lehen urteetan dokumentazioa biltegitratzearen arduraduna. Erakunde horrek, gotzainek egin beharreko bisita betetzen zela aztertzeaz eta kontrolatzeaz gain, bisita horietarako sortzen zen dokumentazio guztia ere biltegitratzen zuen artxibategian. Mendeek aurrera egin ahala, ordea, Kontzilioaren Kongregazio Sakratuak protagonismoa galdu eta haren eskuduntzak eskualdatu egin ziren. Hori zela eta, bisiten dokumentuen zaintza beste erakunde batzuetara eskualdatu zuten. Zehazki, 1908. urtearen erdialdetik, Kongregazio Konsistoriala arduratu zen horretaz. Ondoren, 1967. urtetik aurrera Gotzainen Kongregazioa arduratu zen lan horretaz, baina duela gutxi ia *ad limina* funts guztiak Vatikanoko Artxibategi Sekretuari bideratu dizkio.

Gainera, ez da harritzekoa mende horietan (XVI. mendetik XX. mendera) artxibategietan, artxibozainetan eta dokumentuak gorde eta zaintzeko moduan aldaketa ugari gertatu izana. Horrek guztiak eragin du serie dokumentaletan aipatutako ezberdintasuna egotea eta jarraitutasunik ez izatea. *ad limina* bisiten lehen garaietan, zerrendak eta haiei buruzko gainerako dokumentuak urteka edo

hirurtekoka edo laurtekoka biltegitratzen dituzten Kongregazio Sakratura iristen ziren moduan. Nolabaiteko bolumena lortzen zutenean, liburu gisa enkoadernatzen zituzten. Geroago, beste antolaketa bat emate aldera, liburuak desegin zituzten. M. Milagros Cárcel Ortíren ustez, gaur egun ordena hori egiaztatzea zailtzen duen kausetako bat izan daiteke hori³¹.

Koadernatutako liburu haiek elizbarruti ugaritako dokumentuak nahasten zituzten. Bisiten inguruko dokumentazioak Kongregaziora iritsi ahala koadernatzen zituzten, iritsieraren ordena kronologikoaren arabera. Jatorri geografiko eta kronologiko ezberdinetako dokumentu haiei zenbaki bat esleitzen zieten. Hurrengo urteetan, liburu horiek deskoadernatu egin zituzten dokumentazioa errazago eta erosoago erabili ahal izateko. Orduan erabaki zuten dokumentazioa elizbarrutien arabera banatzea eta dokumentu guztiak kutxen arabera biltzea (Iruñekoak lehen aipatu ditugun 615 A eta B kutxak izan ziren). Horren ondorioz, foliazio ezberdinak sortu ziren.

Iruñeko elizbarrutiko azken dokumentu zenbakitua San Paulo basilikara 1687an egindako bisitaren (*fides visitationis*) ziurtagiria da. M. Milagros Cárcel Ortík, Valentziako elizbarrutiek egindako *ad limina* bisiten inguruan egindako azterketan, foliazioa duten azken zerrenden datak: Valentzian 1689an, Segorben 1651n eta Orihuelan 1684an³². Egile horrek aipatu zuenaren arabera, Espainiako gainerako elizbarrutietan, XVII. mendearen amaierara arte, zerrenda batzuek foliazioko numerazioak dituzte. Iruñekoaren kasuan, zenbakitutako azkena 1639koa da. Foliazioa erabiltzeari XVII. mendearen erdialdean utzi zioten, zerrendak eta haiei atxikitako dokumentuak biltegitratzeko sisteman gertatzen zen aldaketarekin batera. Dokumentazioak, askotan, ezkerreko marjinetan zuloak ditu bere garaian dokumentuak liburu batean josita egon zirelako.

Oro har, ASVko dokumentuak eskuizkribuak dira, baina badaude inprimatutako gutxi batzuk ere. Inprimatutako horien artean, San Petri eta San Paulo apostoluen hilobietara egindako bisiten ziurtagiriak azpimarratu behar ditugu. Zati bat inprimatuta dute, eta beste bat eskuz idatzia, baina 1653. urtetik aurrera bakarrik, aurreko guztiak beti eskuz idatzitakoak izaten baitziren. Inprimakietan, prelatuaren, datazioaren eta abarren datuekin eskuz bete beharreko formularioa edo eskema errepikatzen da.

Bi kutxa horietan jasotako Iruñeko elizbarrutiko dokumentuak jatorrizkoak dira. Haietan, notarioen harpidetzak, zigiluak eta abar ateratzen dira. Dokumentu horietako batzuk ez zetozen Iruñeko egoitzatik, Erroman sortzen baitzituzten (apostoluen hilobietara egindako bisitaren ziurtagiriak, zerrenden

³¹ CÁRCEL ORTÍ, M. M. eta CÁRCEL ORTÍ, V., *Historia, Derecho y Diplomática*, 101. or.

³² *Ibidem*, 100. or.

laburpenak, bisitak egin ahal izateko denbora-luzapenak eskatzeko erreguak eta abar)³³.

Hurrengo serieak, *Congr. Consist., Relat. Dioec.* izenekoak, 597 kutxa-koak, XX. mendeko *ad limina* bisitei buruzko dokumentazioa biltzen du. Kutxa horretatik azken bisitari buruzko dokumentazioa bakarrik erabili dugu: 1909³⁴. urtekoa.

ASVn beste bi serie daude gordeta. Lehenengoak, *Libri visitationum Sacrorum Liminum (Congr. Concilio, Libri Litter. Visit. SS. Liminum)* izenekoak, «*ad limina* bisita egin eta zerrenda entregatu izanaren testigantza gisa gotzainei bidaltzen zizkieten erantzunak edo *litterae* biltzen ditu. Gainera, zerrendetan mahaigaineratutako postulatuak edo zalantzen erantzuna ere jasotzen dute³⁵». Gainera, liburu horietan *ad limina* bisita epez kanpo egin ahal izateko luzapenen emakidak idazten zituzten eta baita honako hauek ere: «irregulartasunak egin izanagatik edo *ad limina* bisitaren betebeharra betetzeko garaian gertatutako arduragabekeriagatik emandako *a censuris* absoluzioak eta dispentsak»³⁶. Bestalde, Iruñeko gotzaintzako luzapen-emakiden eta absoluzio eta dispentsen adibideetako batzuk ere jasota daude.

Serie horretatik, 41 liburuki daude gordeta. M. Milagros Cárcelek falta direnak gehitu gabe zerrendatu zituen liburuki horiek; hala ere, aipatu zituen. 1587tik 1881era arteko dokumentuak dituzte, baina urte jakin batzuetako liburukiak falta dira seriean³⁷. Liburu bakoitzaren hasieran edo amaieran, elizbarrutien araberrako aurkibide alfabetikoa dago. Bertan, gotzainen bisitekin lotutako Kongregazioaren erantzunak, luzapenak eta abarrak zer foliotan kopiatuta dauden dago zehaztuta. Elizbarrutien data eta izenak, lehen liburukietan, folioen ezkerreko marjinan daude idatzita, eta gainerako liburukietan, aldiz, folioaren goiko marjinan³⁸. Liburuki horietako 15etan dago jasota Iruñeko bisiten inguruko informazioa: 1, 2, 6, 7, 12, 17, 18, 26, 27, 37, 39, 41, 42, 44 eta 45ean.

³³ Kontzilioko Kongregazio Sakratuan gordetako dokumentazio horretan guztian, gainera, dokumentu ugaritan, atzealde eta alboetan, erakunde horretako idazkariek egindako oharra ageri dira. Ohar horiek, gehienetan oso laburrak diren arren, datei eta administrazio-prozedurei buruzko informazio interesgarria ematen dute, baita *ad limina* bisita bakoitzaren iterra islatzen duten datu ugari ere. Batzuetan guganaino iritsi diren dokumentu ugariren igorpenetan izandako izapidetzeen informazioa jasotzen da.

³⁴ Kutxa horretan, gainera, urte hauetako zerrendak ere badaude: 1917, 1922, 1927 eta 1932.

³⁵ CÁRCEL ORTÍ, M. M. eta CÁRCEL ORTÍ, V., *Historia, Derecho y Diplomática*, 124. or.

³⁶ Idem.

³⁷ Liburuki hauek falta dira: 1602 eta 1717 arteko dokumentuenak, 1643 eta 1648 urte artekoak; 1652 eta 1657 urte artekoak; eta 1668 eta 1681 urte artekoak.

³⁸ Liburuki horien deskribapenaz gain, CÁRCEL ORTÍ anai-arrebek eskuragarri dauden 41en zerrenda kronologikoa egin zuten (Ibidem, 124-125 or.).

Beste serieari, *Regestum Visistationum Sacrorum Liminum* izenekoari, dagokionez (bisita bete izanaren ziurtagiriak), *ad limina* bisita bete eta zerrenda entregatu izanaren ziurtagiriak igortzearen inguruan idazkariak egindako idazpen laburtuak biltzen ditu. Denbora-luzapenen erreguen eskaerari, bisitaren betebeharrarekin lotutako baldintzaren bat ez bete izanagatik egindako absoluzio-erreguari eta erregu horietan eskatutako emakidak igorri izanari buruzko erregistroa ere biltzen du. Serie horretako liburuetan erregistratutako datuak elizbarruti guztien ingurukoak dira, baina bakoitzaren kontsulta egitea erraza da, ordena alfabetikoan antolatuta baitaude, eta datuak, aldiz, igorpen-dataren arabera. Liburu horietan, gainera, lehen aipatutako serieko *litterae* izenekoan igorpenaren inguruko erregistro datuak topatu ditugu Iruñeko elizbarrutiarekin lotuta (zehazki, XIX. mendekoak).

Hitz gutxitan esanda, ASVko *ad limina* bisiten funtsek 192 dokumentu biltzen dituzte. Baliteke bere garaian artxibategian dokumentu gehiago gorde izana, *ad limina* bisita bakoitzerako sortutakoak, alegia. Bisita batzuek hutsarte handiak dituzte; izan ere, ez dira gorde oinarritzko dokumentu batzuk, edo gutxi batzuk bakarrik ditugu (9 laurtekoa edo 25 laurtekoa, adibidez). Gabezia horiek estaltzen saiatu izan gara. Horretarako, Iruñeko elizbarrutiko artxibategi eklesiastikoetan gordeta dagoen dokumentaziora jo dugu, bertan ASVn gordeta ez dauden dokumentuak eta informazioa baitaude eskuragarri.

2.2.2. Iruñeko elizbarrutiko artxibo eklesiastikoak

Iruñeko elizbarrutiko *ad limina* funts dokumentalak honako artxibategi hauetan banatuta daude: katedraleko artxibategietan (ACP) eta elizbarrutikoetan (ADP). Antolaketa-arrazoia direla eta dago dokumentazioa bereizita: Iruñeko Katedraleko Artxibategian garai zaharretako data duten dokumentuak daude; berrienak, aldiz, Elizbarrutiko Artxibategian. Bi artxibategi horietako dokumentazioa ASVn gordetako bano urriagoa da. Dena den, horrek ez dio dokumentu-funtsari garrantzia kentzen. Dokumentu gehienak kopiak, zirriborroak edo Iruñetik bidali eta Erromako kurian gordailututako jatorrizko dokumentuen zirriborroak izateak ere ez dio garrantzia kentzen.

1585ean *ad limina* bisita instituzionalizatu zutenetik, Iruñeko elizbarrutiko kuria episkopala egin behar ziren bisitei buruzko dokumentazioa prestatzen eta biltzen hasi zen. Dokumentazio gehiena Kontzilioko Kongregazio Sakratuan gordetzekoa zen. Hori dela eta, Iruñean Erromara bidalitako zirriborroak bakarrik kontsulta daitezke. Ez da zirriborroen kopuru berbera gorde *ad limina* bisita guztietarako. Bisita batzuen kasuan, ASVn horren inguruko albisteak ditugu, baina Iruñeko artxibategi eklesiastikoetan ez da horien inguruko

dokumentaziorik jaso, eta alderantziz. Adibidez: Andrés Girón gotzainak egindako 21eko laurtekoko bisita ikertzeko eskuragarri dauden dokumentu guztiak ASVtik datoz. Aldiz, Francisco de Mendoza y Ribera gotzainak egindako 9. laurtekoko bisitarekin lotuta, dokumentazioa ACPn bakarrik dago. Bisita prestatzearekin lotutako dokumentuak dira eta Erroman ez dago inolako dokumentaziorik, bisita ez baitzuen sekula egin. Beste bisita batzuei dagokienez, Erroman ACPn eta, batez ere, ADPn gordetako dokumentu batzuk falta dira. Batzuetan, dokumentu garrantzitsuak dira; honako hauek adibidez: 62ko eta 66ko laurtekoetako (1834 eta 1850 urteak) bisiten zerrendak. Bi horiek Severo Leonardo Andriani gotzainak egindako bi bisitenak dira, eta ADPn bakarrik jasota daude. Adibide horiek garbi uzten dute liburu honetan aurkeztu dugun corpus dokumentalean Iruñeko elizbarrutiaren *ad limina* bisitei buruz eskuragarri dagoen dokumentazio guztia txertatu izana garrantzitsua dela (artxibo-funts ugaritako informazioa baita).

Era berean, aipatu beharrekoa da Iruñeko artxibategi eklesiastikoetan jasotako *ad limina* futsen dokumentu batzuk ez datozela bat bisitaren betebeharra bete ahal izateko prestatzen zituzten dokumentuen ohiko tipologiarekin. Zehazki, bisitak prestatzearekin lotuta dauden dokumentu batzuez ari gara. Horien adibideetako bat dira Joaquín Xavier Úriz y Lasaga gotzainak Jesusen Lagundiko kideekin bisitak prestatu ahal izateko gaiak zirela eta trukatu zituen gutunak. 61eko laurtekoko bisitaren inguruko gaiak landu zituzten: prokuradorea izendatzea, dokumentazioa entregatzea eta abar.

Itxuraz, bisitekin lotura zuzena ez duten dokumentuak ere topatu ditugu. Horien artean, adibidez, hau aipa dezakegu: Pedro Fernández Zorrilla gotzainaren *ad limina* dokumentazioa (11). laurtekoa. Bertan, itxuraz bisitekin loturarik ez duten gai benefizialen inguruko bi dokumentu ageri dira, baina gotzain beraren gaiak, tartean *ad limina* bisitak, lotura dute Erroman kudeatzen zituzten eragileekin³⁹.

2.2.2.1. Iruñeko Katedraleko Artxibategia (ACP)

Artxibategi horretan jasotako dokumentazioa elizbarrutiko beste artxibategi eklesiastikoan kontsulta dezakeguna baino txikiagoa eta zaharragoa da. Guztira, 17 dokumentu daude. Dokumentuen kronologiak 1590. urtetik 1734. urtera artekoak biltzen ditu. Bestalde, artxibategi horretan jasotako *ad limina* dokumentazioan ez dago Erromatik iritsitako ziurtagiririk; hau da, ez dago ja-

---

³⁹ Bi dokumentu horiek iturri dokumentalen zerrendan gehitu ditut *ad limina* funts horien karpetaan daudelako, baina ez dut transkribapena egin.

torrizko dokumenturik. Ez dakigu zergatik ez dagoen jatorrizko agiririk artxi-bategi horretan. Ustez behintzat, batzuk iritsiko ziren. Erromara bidalitakoen kopiak, txantiloak edo «formulak» daude jasota eta latinez eta gaztelaniaz idatzita daude.

Dokumentuak lau kutxetan banatutako karpetetan daude (1335, 1336, 1429/1 eta 3000).

Kutxen edukiak *ad limina* bisiten ordena kronologikoaren arabera deskribatuko ditugu jarraian.

1429/1 kutxak bisita egin zuten Iruñeko lehen gotzainen dokumentazioa biltzen duten bost karpeta ditu. Lehen dokumentuak 1590eko data du, eta azkenak 1705ekoa. Jarraian karpeta bakoitza deskribatuko dugu, dokumentu kopurua eta zer gotzaini dagozkien aipatuta.

Lehen karpetak Bernardo de Rojas y Sandoval gotzainak egindako lehen *ad limina* bisitari buruzko dokumentua jasotzen du. Gainera, 1585eko Sixto V.a eratu zutenetik, Iruñeko elizbarrutiak egindako lehen bisita izan zen.

Bigarren karpetak lau dokumentu ditu. Haietako hiru Prudencio de Sandoval (7. laurtekoa. 1614ko zerrenda) egindako bisitarenak dira, eta haietako bat Antonio de Zapata y Mendoza gotzainak egindako bisitarena (3. laurtekoa. 1600eko zerrenda).

Hirugarren karpetak bost dokumentu ditu eta guztiak dira Francisco de Mendoza gotzainaren bisitarenak (9. laurtekoa). Dena den, ez zuen inoiz Erromara bisita hura egin.

Laugarren karpetak ere bost dokumentu ditu; haietako hiru Pedro Fernández Zorrilla gotzainak egindako bisitaren ingurukoak (11. laurtekoa. 1630eko zerrenda). Beste biak transkribatu ez ditugun gaien ingurukoak dira; izan ere, bisiten gaiarekin loturarik ez dute, irabazien alternatibak onartzearen ingurukoak baitira.

Azken karpetak, Juan Íñiguez de Arnedok bete zuen *ad limina* bisita bakarrari buruzkoak (30eko laurtekoa. 1705. urteko zerrenda), bi dokumentu ditu.

3000 kutxak ez du karpetarik, baina bai liburuak. Haietako bakarra da *ad limina* bisiten ingurukoa: 3. liburua 1734ko bisitari buruzkoa da. Egoera onean dago, eta azal dotorea du, pergaminozko tapa eta guzti. Melchor Ángel Gutiérrez Vallejo gotzainak egindako bisitari buruzko dokumentuak ditu. Guztiak (bisitarekin loturarik ez dutela uste dugunak⁴⁰) nire aurreko monografian argitaratu

---

⁴⁰ Gure ustez bisitarekin loturarik ez duen dokumentua iturri dokumentalen zerrendan aurkeztu dugu erreferentzia eta izenburu honekin: *Breve a favor de los padres mercedarios para que sean examinadores sinodales perpetuos.*

eta aztertu nituen⁴¹. Hedapena dela eta, ez dirudi egokia lan honetan sartzea; hori dela eta, bisita horren dokumentazioa *regesta* hutsera alboratu dugu. Bisitari buruzko dokumentuen artean, Erromara bidalitako txostena (*relatio*) eta txosten hari atxikitako katalogoa azpimarratu behar ditugu lehenengo horren hedapena eta aberastasuna direla eta.

Zerrendaren eta katalogoaren inguruko dokumentazio hori prestatzeaz gain, kontuan izan behar da ACPn gordeta dauden beste bi kutxak ere: 1335 eta 1336. Aurreko dokumentazioa prestatzeko faseko informazioa biltzen dute, 38ko laurtekoko bisitari buruzkoa. Zehazki, Iruñeko elizbarrutiko herrietako parrokiei buruzko txostenak dira eta katalogoa idazteko erabili zituzten. «Jatorrizko» deitu diegun txostenak dira, bisitarako prestatutako gainerako txostenen iturri izan baitziren. Guztira, 805 txosten dira eta, 8 karpetan banatuta, bi kutxa horietan jasota daude. Haietako bakoitza elizbarrutiko artzapez-barruti baten ingurukoa da⁴².

2.2.2.2. Iruñeko Elizbarrutiko Artxibategia (ADP)

Artxibategi horretan 73 dokumentu daude; hau da, katedralekoan baino gehiago, bisita garaikideek dokumentazio gehiago sortu zutelako (1815etik aurrerako funtsak biltzen ditu). Dokumentuak hiru kutxatan sartuta daude: 209, 210 eta 211. Horrekin lotuta, aipatu beharrekoa da 1734. urtetik 1815era arte, *ad limina* bisitei buruzko nolabaiteko hutsune dokumentala dagoela elizbarrutiko artxibo eklesiastikoetan. 17 bisitaren dokumentuak falta dira. Badakigu haietako batzuk egin zituztela ASVn gordeta dagoen dokumentazioari esker (39ko edo 41eko laurtekoetako bisitak). Gainerakoak ez zituztela aurrez ikus dezakegu, baina ez dugu ezagutzen hutsune horren arrazoi zehatza⁴³.

⁴¹ RICO ARRASTIA, M. Iranzu, *La Diócesis de Pamplona en 1734, a través de la visita «ad limina» del obispo Melchor Ángel Gutiérrez Vallejo*, Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2010.

⁴² Dokumentu-iturrien zerrendan, artzapez-barruti bakoitzean gordetzen diren txostenen kopuru zehatza kontsulta daiteke. Parroki batzuen ingurukoak falta dira. Bisita horri buruzko gure azterketan azaldu ditugu haiekin egindako erabilera eta prestaketa eta izandako kausak. Monografia horretan kontsulta daitezke, Katalogoaren transkribapenez gain, «Jatorrizko txosten» horietako bederatziren transkribapena, Berruezako artzapez-barrutiari dagozkionak. «Jatorrizko txosten» horiek ez ditugu monografia honetan transkribatu, baina bai haien *regesta*; lan hori etorkizuneko argitalpenetan egiteko utzi dugu. Orain gutxi, José Javier Lizarraga historialariak Tirapuko parrokiako txostena argitaratu du Tirapu eta Valdizarbeto Historiari eskainitako monografia zabalean (LIZARRAGA NAVARLAZ, José Javier, *Historia de Tirapu y Valdizarbe. Aproximación inicial documentada*, Iruñea: Tirapuko Udala eta Parrokia, 2014, 217. or.).

⁴³ Falta diren bisita horien hutsunea betetzeko, gotzainen biografietara, bisita pastoraletara, gotzainen eta Nafarroako Erreinuaren gorabehera pertsonal edo politikoetara eta abarretara jo daiteke. Horrez gain, hurbileko edo urruneko beste elizbarruti batzuetako bisitekin alderaketa-azterketak ere egin daitezke.

Artxibategi horretan jasotako dokumentazioa ACPkoa baino anitzagoa da. *Ad limina* bisiten betebeharra betetzeko sortutako ohiko dokumentazio mota guztiak biltzen ditu (elizbarrutikoak zein Erromakoak). Gainera, artxibategi horretan Erromako Kontzilioaren Kongregazio Sakratuko idazkaritzatik Iruñeko gotzainari bidalitako jatorrizko ziurtagiriak gordeta daude. 210. kutxako lehen karpetatik hasita, adibidez, bisita-ekitaldiak betetzearekin lotutako dokumentazioak (*attestationes*) edo elizbarrutiaren egoeraren inguruko zerrenden erantzunak (*litterae visitationis*) topa ditzakegu. Dokumentu horien ale dezente dago gordeta, baina ez bisita egin ahal izateko luzapenak ematen dituzten erantzunenak (*litterae prorogationis*); izan ere, erantzun horien ale bakarra dago gordeta⁴⁴.

Hemen, 209 kutxako dokumentu guztiak transkribatu ditugu, baina 210 kutxatik, lehen bost karpetetakoak bakarrik; hau da, gure ikerketan txertatu dugun azken bisitaren datara artekoak (1909). Ez dugu 211 kutxako bisitarik transkribatu, ondoren gertatu zelako.

209 kutxak 15 karpeta ditu, honako dokumentu kopuru hauekin:

-1 karpeta: 3 dokumentu Veremundo Arias Teixeira gotzainak egindako 58 laurtekoko bisitari dagozkionak.

-2 karpeta: 5 dokumentu; horietako bat 58 laurtekoko bisitari dagokio, eta gainerakoa, 59koari, Joaquín Xabier Úriz y Lasagak egindakoari.

-3 karpeta: 21 dokumentu, guztiak 61 laurtekoko bisitakoak. Bisita hori ere Joaquín Xabier Úriz y Lasagak egin zuen. 15 dokumentu gotzainaren eta Jesusen Lagundiko kideen artean izandako gutun-trukeari dagozkionak dira.

-4 karpeta: 2 dokumentu, horietako bat 62. laurtekoko *ad limina* bisitari dagokiona eta beste bat 64 laurtekoari dagokiona. Bi bisitak Severo Leonardo Andriani Escofet gotzainak egin zituen.

-5 karpeta: 2 dokumentu. Severo Leonardo Andriani Escofeten 64 laurtekoko bisitari dagozkio.

-6 karpeta: 6 dokumentu; horietako bat 64 laurtekoko bisitari dagokiona, eta gainerakoak 65 laurtekokoak. Azken bisita hori ere Severo Leonardo Andriani Escofetek egin zuen.

-7 karpeta: 6 dokumentu; bost 66 laurtekoko bisitari dagozkionak, eta bat 67 laurtekokoari dagokiona. Bi bisita horiek ere gotzain berak egin zituen: Severo Leonardo Andriani.

---

⁴⁴ 137 dokumentua.

-8 karpeta: 4 dokumentu 67 laurtekoko bisita horri dagozkionak.

-9 karpeta: 6 dokumentu. Guztiak dira 69 laurtekoko bisitari dagozkionak. Bisita hori izan zen Severo Leonardo Andriani gotzainak egindako azkenekoa, Iruñeko egoitzan hil aurretik.

-10 karpeta: 6 dokumentu; lau 70 laurtekoko *ad limina* bisitari dagozkionak, eta bi 71 laurtekokoak. Bi bisitak Pedro Cirilo Úriz y Labayru gotzainak egin zituen.

-11 karpeta: 71 laurtekoko bisitako dokumentu bakarra du.

-12 karpeta: 4 dokumentu, guztiak 73 laurtekoko bisitari dagozkionak. Bisita José Olivier y Hurtado gotzainak egin zuen.

-13 karpeta: 6 dokumentu, Pedro Cirilo Úriz y Labayru gotzainak 74 laurtekoan egindako bisitari dagozkionak.

-14 karpeta: 4 dokumentu, Pedro Cirilo Úriz y Labayru 75 laurtekoan egindako azken bisitari dagozkionak.

-15 karpeta: 2 dokumentu, Antonio Ruiz-Cabal y Rodríguez gotzainaren 76 laurtekoko bisitari dagozkionak.

210 kuxak hainbat karpeta ditu, eta horietatik lehen bostak soilik ikeru ditugu, 1909 arteko dokumentazioa dutenak, alegia. Lehen bi karpetek bina dokumentu dituzte, Antonio Ruiz-Cabal y Rodríguez gotzainak 77 eta 78 laurtekoetan egindako bisitei dagozkienak. Hurrengo hiru karpetek transkribatu ditugun azken hiru bisitetako dokumentuak dituzte: 79, 80 eta 81 laurtekoetakoak, José López Mendoza y García gotzainak egindakoak, eta horietatik bi, bost eta hiru dokumentu gordetzen dira, hurrenez hurren.

2.2.3. Nafarroako Artxibategi Nagusia (AGN)

Artxibategi honetan dokumentu bakarra gordetzen da, Francisco de Alarcón y Covarrubias gotzainak 17 laurtekoan *ad limina* egindako bisitari dagokiona.

2.3. Bisitetako hizkuntzak (latina, gaztelania, italiara)

Iruñeko elizbarrutiko *ad limina* bisitetako dokumentazioan latina da nagusi, baina badira gaztelaniazko eta italierazko dokumentu batzuk ere (jatorrizkoak edo aurrekoan itzulpenak). M. Milagro Cárcelek, Lucidik esanda bezala, Lacioko hizkuntza nagusi izatearen arrazoietakoa bat da honako hau. «Dokumentu guztiak latinez bidali behar izatea, eta batez ere zerrendak, aurrez ikusita zegoen beneditarren instrukzioan»; izan ere, hizkuntza unibertsalena eta ohikoena

zen Erromako Kurian⁴⁵. Jatorrizko dokumentua Kuriara gaztelaniaz edo beste hizkuntzaren batean iritsiko balitz, latinera itzuli ohi zen. Aipatu beharrekoa da ASVn Iruñeko elizbarrutian erabili dugun dokumentazioan jatorrizkoa gaztelaniaz duten dokumentu dezente daudela, eta horien itzulpenak ez ditugu topatu, baina aldiz, gordetzen dira italierazkoak, zerrenden laburpenak (zerrenden *ris-tretto*) edo dokumentu batzuetako oharra.

Iruñeko Elizbarrutiko Artxibategiari dagokionez, aipatu behar dugu latinezko eta gaztelaniazko bertsioa duten dokumentu batzuk topatu ditugula, hala nola zerrendak eta gotzainak aita santuari bidalitako gutunak⁴⁶.

2.4. Dokumentuen banaketa kronologikoa eta tipologikoa

Lan honetako corpusa osatzen duten 283 dokumentuetatik 16 XVI. mendekoak dira; 71, XVII.ekoak; 42, XVIII.ekoak; 133, XIX.ekoak, eta 21, XX.ekoak. Dokumentuen tipologiari dagokionez⁴⁷, askotariko jatorri eta gaietakoak alde batera utzita (50), 38 zerrenda ditugu⁴⁸, produradorearen 37 izendapen⁴⁹, Kongregazio Sakratuak zerrendeiei emandako 25 erantzun (*litterae visitationis*), 22 erreku, 22 erantzun bisitaren ekitaldiren bat egitearen berri emateko (*attestationes*), San Petri basilikako 20 *fides visitationes*⁵⁰, San Paulo basilikako 19 *fides visitationes*, Aita Santuari gotzainak bidalitako 16 gutun, Kontzilioko Kongregazio Sakratuko kideei gotzainak bidalitako 16 gutun, 10 laburpen eta 8 txosten mediko⁵¹.

2.5. Gotzainak eta ad limina bisitak betetzea

Iruñeko egoitzak 35 gotzain izan zituen 1585 eta 1909 artean. *Ad limina* bisitak betetzeko konpromisoa neurri handi batean agintaldiaren iraupenaren,

⁴⁵ CÁRCEL ORTÍ, M. M. eta CÁRCEL ORTÍ, V., *Historia, Derecho y Diplomática*, 180-181. or.

⁴⁶ 210 edo 198 dokumentuak, adibidez.

⁴⁷ Atal hau lantzeko, artikulua hau erabili dugu: RICO ARRASTIA, M. Iranzu, «*Iter procedimental de la visita ad limina: El ejemplo de la Diócesis de Pamplona*», 495-530. or. Baina kontuan izan behar da dokumentu mota ugari inguruan lan honetan azaltzen diren zifra batzuk ez datozela bat artikulua horretan aipatutakoekin. Hau da horretarako arrazoia: dokumentazioa ondoren berrikusi eta sailkapenen bat aldarazi duten alderdi berriak ikusi ditugu.

⁴⁸ Eranskinetan, elizbarrutiko zerrendeiei buruzko taula azaltzen da (2. zerbakia). Horietan, datu hauek ikus ditzakegu: laurtekoa, gotzaina, zerrendaren urtea, hizkuntza, zirribororik badagoen eta beste egile batzuek aurretik argitaratu dituzten.

⁴⁹ Hiru dira prokuradorea izendatzeko formulak.

⁵⁰ Gogoan izan behar da San Petrira egindako *fides visitationis* hroietako batean, dokumentu berean, San Paulo basilikako *fides* izenekoa azaltzen dela beheko zatian.

⁵¹ Ikus laurtekoen, bisiten, gotzainen eta dokumentuen taula orokorra 1. zerbakidun taulan.

osasan-egoeraren, baldintzen eta haiek egiteko prestutasunaren arabera izaten zen.

Batzuk elizbarrutian urte askoan bizi izan ziren eta beste batzuek presentzia laburra izan zuten, beraz, elizbarrutiaren egoerari buruzko txostenik ezin izan zuten egin. Beste batzuek bisita pastoralara ere ezin izan zuten egin. Bisita pastoralaren helburua elizbarrutiaren egoera material eta espiritualaren informazioa biltzea zen, ad limina bisitarako zerrenda prestatzeko. 35 gotzainetatik, gehienek, 22k, gutxienez bisitetakoren bat egin ahal izan zuten. Elizbarrutien buruan egindako ibilbideak José Goñi Gaztambideren lan handiari esker ezagutzen ditugu.

Iruñeko elizbarrutian 300 urtez izan ziren 35 gotzainak, bete gabeko urteak kontuan hartu gabe, beraz, karguan gotzain bakoitzak batez beste 8,6 urte egin zituen. Ehuneko hori aldatu egiten da mendeka zehaztuz gero. Gure ikerketak biltzen duen XVI. mendeko bi gotzainak batez beste 6 urte egon ziren; XVII. mendeko hamabostak, 6,06 urte; XVIII. mendeko hamaikak, 8,75 urte; XIX. mendeko seiak, 14,8 urte, eta gure ikerketak biltzen duen XX. mendeko gotzain bakarra, 12 urte. Hala, mendeek aurrera egin ahala, gotzainek elizbarrutia urte gehiagoz gobernatu dute. Elizbarrutiaren buruan denbora gehien egon zen prelatua Severo Leonardo Andriani izan zen, 31 urtez (1830-1861), eta gutxien egon zena, Francisco de Mendoza y Ribera (1621-1622), urtebetez ere egon ez zena. Juan Piñero y Osorio gotzain hautetsia elizbarrutian sartu aurretik hil zen.

Bulda sixtinoak ezarritako zenbaketen arabera, Espainiako prelatuetarako (lau urtez behin: laurtekoak), 1585 eta 1909 artean 81 bisita egin behar ziren⁵². Gotzain batzuek ez zuten laurteko bakar batean ere bisitarik egin, esaterako, Pedro Rochek (XVII). Beste batzuek laurteko horietako batzuetan soilik bete zuten, esaterako, Gaspar de Miranda y Argaizek (XVIII); bete behar zituen sei laurtekoetatik bakarreko bisita soilik bete zuen, eta beste batean bisita bakarra eginda betetzat baliozkotu zituen.

Iruñeko gotzainen betetze mailari dagokionez, nabarmendu behar dugu 81 laurtekoetatik 46 bisita egin zirela (gutziz edo zatika) eta 35 ez zirela egin, hau da, % 56,8ko betetze maila izan zen. 35 gotzainetatik 13k ez zuten bisitarik egin. Mendeka, betetze maila honako hau da: XVI. mendean 1585etik zegozkion hiru laurtekoak egin ziren (% 100). XVII. mendean, 25 laurteko-bisitetatik (4tik 28ra), 11 bisita egin eta bete ziren, eta 14 ez ziren bete (% 44)⁵³. XVIII.

⁵² Elizbarrutien eta Erromaren arteko distantziaren arabera, denbora-konputoak ezberdinak izaten ziren (3, 4, 5, 10 urte). Bisita bakoitza egiteko epea laurteko bakoitzeko azken urteko abenduaren 20an amaitzen zen Espainiako gotzainen kasuan.

⁵³ Aipatu beharrekoa da bete gabeko 14 laurteko horien zenbaketan sartu dugula hemezortzigarrena (1653-1657); laurteko hori Iruñeko elizbarrutian hutsik geratu zen egoitzarekin bat dator.

mendean, 25 laurtekoetatik (29tik 53ra), 5 bisita egin ziren, eta 20 ez ziren egin (% 20); kontuan hartu behar da mende horretarako betetako bisitetako bat ez zela Erroman prestatu eta exekutatu, Kontzilioko Kongregazio Sakratuak betetzat eman zuen egindako hurrengo laurtekoa ziurtatuta (baliozkotuta). XIX. mendean, 25 laurtekoetatik (54tik 78ra), 24 bisita (% 96) egin ziren; baina zazpi laurteko baliozkotu egin ziren beste bisita bat eginda; beraz, baliozkotutako 7 horiek kenduta, bisiten % 68ko betetze maila izan zen⁵⁴. XX. mendean zegozkien 3 laurtekoetako bisitak egin ziren (79-81 laurtekoak: % 100)⁵⁵.

Eranskinetan, bisita guztien ikuspegi laburtua eskaintzen dugu, eginda-koena eta egin gabekoena, haien dokumentuekin batera. Bertan eman ditugun grafikoa eta taula aipatuta (3.a eta 2.a, hurrenez hurren), honako hau esan dezakegu:

XVI. mendean, zehazki *ad limina* bisitaren instituzionalizazioa oinarri hartuta, 1585ean, Iruñeko gotzainek hasieratik bisitak betetzeko zailtasunak izan zituzten, Felipe II.ak eragozpen handiak jarri baitzizkien gotzain guztiei Erromara joateko⁵⁶. Egoitza Santua malgua izan zen Hispaniako prelatuen egorearekin eta emandako epea luzatu zuen, eta gotzainen zigor berriekin egin zien mehatxu betebeharra bertan behera utziz gero. Hala, 1590eko urtarrilaren 20an, *Motu Proprio* batean agertu zen aita santuaren erabakia, eta lau eta sei hilabete arteko epea emanda⁵⁷. Iruñeko gotzainek XVI. mendeari zegozkien lehen hiru laurtekoetako bisitak egin zituzten prokuradoreen bidez⁵⁸. Erroman aurkeztu zituzten zerrendak oso laburrak eta eduki errepikakorrekoak ziren. Bisiten beste dokumentu batzuei esker badakigu prokuradoreek zer zailtasun izan zituzten Erromara joateko baimena lortzeko, baita Espainiako erregeak zer oztopo jarri

⁵⁴ Bisita bateko ziurtagiria beste batzuetarako aplikatzeko ohitura aurreko mendean ere hasi ginen ikusten. Baina mende horretan jarduteko modu hori ugaritu egin zela ikusi dugu. Gobernu luzeak izan zituzten eta bi bisita baino gehiago egin behar izan zituzten gotzainek egin zuten hori batez ere.

⁵⁵ Bisita horietako lehenengoa, 79. laurtekoari dagokiona, XIX. mendearan amaieran hasi zen kronologikoki, baina mendeko lehen urtean amaitu zenez laurtekoa, XX. mendean sartu dugu. Gainera, gotzainak 1901ean egin zuen bisita. Irizpide bera erabili dugu aurreko laurtekoen-bisiten zenbaketan.

⁵⁶ Interes-gatazkak eta bi botereen arteko eskuduntzako gatazkak zirela eta Felipe II.aren eta aita santuaren artean sortutako borrorak hurrengo lanean daude zehaztuta: ROBRES LLUCH, Ramón eta CASTELL MAIQUES, Vicente, «La visita ad limina durante el pontificado de Sixto V (1585-1590). Datos para una estadística general. Su cumplimiento en Iberoamérica», *Anthologica annua*, 7 (1959), 171-207. or.

⁵⁷ GONZÁLEZ NOVALÍN, José Luis, *Las visitas «Ad limina» de los obispos de Oviedo (1585-1901). Una fuente eclesiástica para la historia de Asturias*, Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos, 1986, 24. or.

⁵⁸ Bi menderen arteko laurtekoak, 4 zenbakiduna, adibidez (1597-1601), zenbatzeko erabilitako irizpidea honako hau izan da: mende berriko laurteko gisa zenbatu ditugu, nahiz eta aurreko mendean hasi. Laurtekoko azken urteak izaten dira bisita betetzeko funtsezkoenak. Ez dugu ahaztu behar laurteko azken urteko abenduaren 20an amaitzen zela.

zituen ere. Era berean, gotzain baten osasun-egoerari buruzko txosten mediko zabala ere gordetzen da, eta bertan Egoitza Santuari jakinarazi zitzaion zer zailtasun izan zituen gotzainak Erromara bidaiatzeko.

Bestalde, **XVII. mendean**, Iruñeko gotzainek, aldizka, Erromara joateko betebeharra betetzen zuten prokuradoreen bidez. Mende horretako balantzea nahiko antzekoa da betetako bisiten eta egin gabeko bisiten artean. 25 laurtekoetan (4tik 28ra) 11 bisita bete zituzten eta 14 bete gabe utzi⁵⁹. Esanahi berarekin erabili ohi dira «bete gabe» eta «egin gabe». Berdin zenbatzen ziren bete gabeko kargua izan, laurteko bakarra bete behar zuen gotzainaren betebeharra izan edo elizbarrutian denbora asko zeraman eta hainbat bisita egin behar zituen beste gotzaina izan. Ez-betetzeak beste zantzu batzuk hartzen zituen gotzainak bisitak edo bisita egiteko (prestatu eta egin) denbora gehiago izan zuen kasuetan. Hori dela eta, interesgarria da gotzainen agintaldi berean bete gabeko bisitaren edo bisiten analisisa egitea. Bestalde, ez-betetzeak beste neurri bat hartzen du gotzain batek hainbat bisita egin behar dituenetan eta horietako bakar bat ere egiten ez duenean, edo bakarra egin behar duenean eta hori ere egiten ez duenean⁶⁰.

XVII. mendean ez-betetzeen kasu horien guztien adibideak daude. Juan Queipo eta Francisco de Alarcón eta Covarrubias gotzainek bete behar zituzten bi bisitetako bakarra egin zuten. Bestalde, Juan Piñeiro ez-betetzeen adibidea da, egin beharreko bisita ez baitzuen egin. Pedro Rochedek ez zuen hiru laurtekoetan egin beharreko bisitarik egin. Eta Toribio de Mierrek ez zuen zegozkion bi bisitetako bakarra ere egin.

Hamazazpigarren mendean, dokumentu-tipologiako dokumentu berri batzuk ageri dira, hala nola *fides visitationis* edo basiliketako bisita-fedeak. Dokumentu horiek ez ziren gorde aurreko mendean.

Mende horretako bisitetako batzuek ez dute zerrendarik, baina badakigu bazirela beste dokumentu batzuek emandako albisteei esker (esaterako, 1686ko zerrenda, 25. laurtekoari zegokiona). Beste kasu batzuetan ez dakigu egin ziren, ez baitago zeharkako testigantzarik ere (esaterako, 21. laurtekoan Andrés Girónen bisitaren kasuan). Ez da Iruñeko elizbarrutiaren gertakari espezifiko, M. Milagros Cárcel Ortík gogoan baitu «gotzain batzuek bisitaren betebeharra bete

⁵⁹ Aipatu beharrekoa da bete gabeko 14 laurteko horien zenbaketan sartu dugula hemezortzigarrena (1653-1657); laurteko hori Iruñeko elizbarrutian hutsik geratu zen egoitzarekin bat dator.

⁶⁰ Vicente Cárcel Ortíren azalepenaren arabera, ez betetze mota horiek, oro har, bi arrazoi hauen ondorio dira: Lehenengoa instituzionala da., betebeharra betetzeko ezarrita zegoen laur urteko aldi zorratzaren ondorioz. Bestea politikoa da. Bi arrazoi horiei beste batzuk ere gehi diezazkiekegu: kargua hutsik egotea, gaixotasunak, ausentziak edo gotzainen beste lan batzuk, edo ezusteko gorabeherak (CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros eta CÁRCEL ORTÍ, Vicente, *Historia, Derecho y Diplomática*, 93. or.).

zutela, baina ez zuten zerrendarik bidali, eta horren inguruan barkamena eskatu zioten Aita Santuari bidalitako gutunean...»⁶¹.

XVIII. mendeak kontraste asko ditu. Alde batetik, Iruñeko elizbarrutian *ad limina* bisita garrantzitsuena egin zen, eta beste aldetik, gotzainen aldetik bisiten ez-betetze kopuru altua izan zen. Mende horretako 25 laurtekoetan (29tik 53ra) 5 bisita besterik ez ziren egin, eta beste 20ak ez ziren egin. Betetako bisiten artean, bat ez zen Erroman prestatu eta egin, Kontzilioko Kongregazio Sakratuak betetzat zenbatu zuen, egindako hurrengo laurtekoa ziurtatutakoan (baliozkotuta).

Bisita 1733-1749 urteetako 38, 39, 40 eta 41 laurtekoetan bete zen, eta horri gehitu behar zaio 30 laurtekoa, mende hasierakoa (1701-1705). Gainerako laurtekoetan, dakigula, ez zen bisitarik egin.

Deigarria da XVIII. mendearen bigarren erdian *ad limina* bisiten hutsu-nea. 1749tik ez zen berriz egin XIX. mendearen bigarren erdialdera arte. Aldi horretan bata bestearen atzetik izandako gotzainek oro har agintaldi luzeak izan zituzten (lau urteko bat izan ezik), beraz, bisita pastoralak egiteko eta *ad limina* bisitak prestatzeko denbora zuten. Liburu pastoral batzuek ematen dute testigantza gotzain ugari elizbarrutia bisitatu zutela eta haren egoera material eta espiritualaren berri bazutela, beraz, harridura handiagoa sortzen du *ad limina* bisitak ez betetzeak. Bisitaren ez-betetze luze horren kausak askotarikoak dira, oro har, izaera pastoral, pertsonal eta politikoarekin lotutakoak, eta horri gehitu behar zaizkio gerra-aldiak, batez ere mendearen amaieran, Konbentzio gerra dela eta.

Dena den, XVIII. mendea benetan garrantzitsua da erakundearen bilakae-arako; izan ere, 1725ean zerrenden idazketan eskema berria sartu zen eta horrek 38 laurtekoko bisita garrantzitsuan isla izango du, 1734an datatutako zerrenda-ekin. Bestalde, mende horretan erregistratu zen lehen *attestatio* dokumentua, bisita egin izana eta zerrenda entregatu izana egiaztatzen duena.

XIX. mendean Iruñeko gotzainek *ad limina* bisitetan betetze mailari dagokionez bira erradikala eman zuen. Azken 25 laurteetan (54tik 78ra), 24 bisita egin ziren; dena den, horietako zazpi laurteko beste bisita batzuk eginda baliozkotu ziren. Baliozkotutako zazpi bisitak kenduz gero, betetze maila % 68koa izan zen eta egindako gisa kontatuz gero, % 96koa da kopurua. Bisita baten betetze mailaren ziurtagiria hurbileko beste laurteko batzuk baliozkotzeko erabiltzea aurreko mendean hasi zen, baina orain baliabidea ohiko bihurtu da, batez ere urte asko gobernatzen duten eta bi bisita baino gehiago egin behar dituzten

---

⁶¹ Egile horrek Valentziako, Segorbeko eta Orihuelako elizbarrutian gertatu zen kasuistika horretako hainbat adibide aipatu du (CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros eta CÁRCEL ORTÍ, Vicente, *Historia, Derecho y Diplomática*, 102. or).

prelatuetan. XIX. mendean hasi ziren lehen aldiz gotzainak bistak pertsonalki egiten. Ekimen orokortua izan zen, eta Erromak sustatu zuen. Mende horretako Iruñeko azken hiru gotzainek Erromara bidaiatu zuten *ad limina* bisitetako ekitaldi batzuk betetzera, beste gai batzuetarako egindako bidaia aprobetxatuta, hala nola kanonizazioetarako edo prozesioetarako: Pedro Cirilo Úriz y Labayru 1867an (1869an prokuradore bidez zerrenda bidali zuen arren); José Olivier 1877an, zerrenda urtebete geroago bidalita; eta Antonio Ruiz (lehen bietan). Gotzain horien zerrendak luzeagoak eta zehatzagoak dira. Bisita guztietara ez ziren gotzainak berak joan, zenbait prokuradore bidez egin baitzituzten. Aurrez aurre lau bisita egin zituzten gotzainek XIX. mendean.

1909an araudia aldatu zen eta *ad limina* bisita bost urtean behin egitera pasatu zen, eta zerrenda egiteko beste eskema bat sartu zen. Puntu horretan amaitu da gure ikerketa. Iruñeko egoitzan José López de Mendoza zegoen, eta aurretik 79, 80 eta 81 laurtekoei zegozkien hiru *ad limina* bisitak eginda zituen. Aurrez aurre haietako bakarra egin zuen. Haren bisiten dokumentazioaren artean daude gotzainari Kongregazio Sakratuak kanonizazioetara gonbidatuz eta bisita aurrez aurre egin zezan bidaia aprobetxatzeko eskatuz bidalitako gutunak. Gotzainak agintaldia 1923 arte luzatu zuen, eta bi bisita gehiago egin zituen Erromako jarraibide berrien arabera.

Iruñeko gotzainek *ad limina* bisitaren betebeharraren betetze maila aztertuta, eta mendez mende beste egile batzuek aztertu dituzten Espainiako beste elizbarruti batzuetako gotzainen betetze mailarekin alderatuta, datu harrigarria eta bereizgarria dela dirudi. Joera orokorra XVIII. mendetik aurrera betetze maila areagotzekoa den arren (mende hasieran eta amaieran gerra-aldietan izan ezik –Ondorengotza eta Konbentzioa–), Nafarroan ez-betetzearen bi aldi luze gertatu ziren, lehen gerratik 1734 arte, eta, deigarriena, 1749tik XIX. mende hasierara arte. Interesgarria litzateke ez-betetze horren kausak eta dauden desberdintasunak ikertzea. Etorbizunean egingo ditugun ikerketetan gai horietan sakondu nahi dugu.

Beste elizbarruti batzuekin alderatuta, Iruñeko gotzainen aldetik beste ez-betetze aldi bat izan zen XVII. mende erdialdetik XVIII. hasierara arte (noiz behinkako betetze mailaren bat salbu). Grafikoan ikus daitekeen moduan, 1669tik, eta ez-betetzeekin ia mende bat egin ostean, XVII. mendearen lehen erdialdean eten ugari izan ostean, ez-betetzeen beste aldi bat hasi zen (bete gabeko bisiten 6 laurteko, egindako bi bisita soilik tartekatuta). Dagozkien gotzainek bisita pastoralak egin zituzten ala ez ikertu dugu eta ez dugu horretan azalpenik topatu. Esate batera, Pedro Rochek (1670-1683) ez zuen egin beharreko hiru bisitetako bakar bat ere egin (22-24 laurtekoak), nahiz eta lehen bost urteetan bisita pastoralen dokumentuak gordetzen diren. Deigarria da agintaldiaren lehen bost urteetan bisita pastoral horiek eginda *ad limina* bisitarik egin ez izana. Hain

zuzen ere, hainbat bisita egiteko aukera eta betebeharra izanda, bat bera ere egin ez zuen lehen gotzaina izan zen. Egia da izan zela mende horretan gotzainen bat bakarria egin behar izan arren, hura ere egin ez zuena, eta izan zen mende amaieran beste bat bi egin behar zituena eta bat ere egin ez zuena.

XIX. mendean, deigarria da beste elizbarruti batzuetan Independentzia gerrak lehen lau laurtekoetan *ad limina* bisitak egitea eta betetzea eten zuela dirudien arren, Iruñekoan laurteko guztietan egin edo baliozkotu zituztela. Eta betetze mailan goranzko joera hori ikus daiteke Iruñeko elizbarrutian pixkanaka XIX. mende guztian eta dokumentazioa aurkeztu dugun XX. mendeko aldian.

2.6. Transkribapen-irizpideak

Dokumentu-copusaren dokumentuen aurkezpena irizpide kronologikoaren arabera egin dugu. Laurtekoetan bildu ditugu. Bloke bakoitzari dagokion laurtekoaren zenbakia eman diogu eta elizbarrutiaren egoeraren zerrendaren urtea, bisita horretarako izanez gero. Laurteko horretako dokumentuak jarraian zenbakituta daude.

Dokumentu bakoitzaren transkribapenak deskribapen txiki bat du ondoan: datazioarekin, edukiaren laburpenarekin, artxibategiaren erreferentzia eta erreferentzia bibliografikoekin. Dokumentuak datarik ez duenean, baina beste dokumentu batzuei esker ondorioztatu dugunean, kortxet artean markatu dugu [ ]. Erreguen kasuan, dokumentu horiek sekula ez dute datarik izaten, eta haien atzealdean ageri den data hartu dugu kasu horietan, hau da, Aita Santuak eskutako grazia emandako datari erreferentzia egiten diona. Erreferentzia bibliografikoak aipatuta ageri diren lehen aldian garatu ditugu, eta hurrengo aipamenetan laburtuta jaso ditugu. Cit. (aipatua) laburdura erabili dugu modu zabalean beste egile batzuek egindako dokumentuetako esaldien hitzez hitzezko aipamenei erreferentzia egiteko eta dokumentuan jasotako datuei buruz beste egile batzuek egin dituzten aipamenei erreferentzia egiteko.

Ad limina bisitak egiteko sortutako dokumentu guztien eta haiekin batera lotuta dauden beste batzuen transkribapen osoa eman dugu. Era berean, itxuraz edukia dela eta edo errepikapenengatik interes berezirik ez duten dokumentuak ere sartu ditugu. Dokumentuen corpusera gehitu beharrekoak direla uste dugu; izan ere, bisitak betetzearen eta garatzearen berri ematen dute, baita erakundearen beraren bilakaeraren beste alderdi batzuen berri ere.

Dokumentu bat hainbat hizkuntza-bertsiotan dagoenean, guztien transkribapena eman dugu. Jatorriz gaztelaniaz idatzita egonik latinera itzulitako dokumentuak dira ohikoenak.

Beste egile batzuek transkribatutako dokumentuak ere sartu ditugu; esan dugun moduan, elizbarrutiaren egoeraren zerrendak dira batez ere. Kasu horietan, edizio-irizpideak errespetatu ditugu, eta zuzendu ditugun arren, kasu bakoitzean, datetan, hitzetan edo transkribapen irizpideetan hainbat zehazgabetasun adierazi egin ditugu; izan ere, hori funtsezkoa da dokumentuen edukia ondo ulertzeko eta bisitak garatzeko.

Editatu dugun dokumentazioaren arku kronologikoaren zabaltasunak berekin dakar mende guztietako idazkari edo izkribu-kopiatzaile guztien idazketa modu ugariak izatea, eta horri, gainera, erabilitako hizkuntza bakoitzean erabilitako bilakaera gehitu behar zaio. Dokumenturen baten transkribapena egitea nahiko zaila izan da dokumentuaren kontserbazio egoera zela eta edo zaharberritze eskasa zuelako.

Erabili ditugun transkribapen-irizpideak Nazioarteko Batzorde Paleografiko eta Diplomatikoaren arauen arabekoak izan dira. Puntuazio-ikurrak eta letra larri eta xeheak eguneratu ditugu. Transkribapena eta dokumentuen edukia behar bezala ulertzeko garrantzitsua izan daitekeen informazioa sartu dugunean kortxetak erabili ditugu (esaterako, paragrafo batzuen hasieran zenbakitzea [1], izen edo abizenen bat osatzean, hala nola I[ulius] eta abar). Sinadurak, ikurrak eta abar parentesi artean adierazi ditugu. Hutsueneak *blanco* hitza parentesi artean eta letra etzanean jarrita adierazi ditugu (*blanco*) Jatorrizkoak etendura-puntuak dituenean, *puntos suspensivos* hitzak letra etzanean eta parentesi artean jarrita adierazi ditugu (*puntos suspensivos*). Dokumentuen orrialde-aldaketa leerro okerrarekin adierazi dugu, dokumentu oso laburrak, orrialde bakarrekoak, diren kasuetan izan ezik. Beste esku baten oharrak ageri direnean, esku-aldaketa esaldi honekin adierazi dugu: [*De otra mano*.]. Ezkerreko marjinan oharrak edo idatziak ageri direnean, honela adierazi dugu: [*En margen izqdo*.]. Dokumentazioan bertan azpimarratutako esaldiak oharrean honela adierazi ditugu: Subrayado desde (*Azpimarratuta hemendik*), lehen eta azken hitza jarrita, esaterako *limina...Pauli*); hitz bakarra edo bi direnean, azpimarratuta eta hitza(k) letra etzanean.

Testuetan esaldi edo hitzen bat irakurtzeko zailtasuna dagoenean honela adierazi dugu: (...). Zalantzazko irakurketak parentesi arteko galdera-ikurrarekin adierazi ditugu (?), eta hitz edo esaldi okerrak, edo koherentziarik gabekoak, (*sic*) bidez.

Latinezko hitz batzuetan letrak falta dira eta kasu horietan transkribatzen saiatu gara, falta diren letrak kortxet artean jasota, adibidez: Pr[o]ut. Lerro arteko hitzetarako angelu-parentesiak erabili ditugu <>. Dokumentu batzuetan erreklamuak daude (orrialde amaieran eta hrurengoaren hasieran errepikatutako hitza). Orrialdea hautsita dagoenean, parentesi artean eta letra etzanez jarri dugu

(*roto*). Hitzaren hasieran kontsonante bikoitzak daudenean, haietako bat ezabatu dugu; baina kontsonante bikoitzak hitzaren barruan daudenean, mantendu egin ditugu. Errepikatutako hitzak baldin badaude, bakarra transkribatu dugu, eta oharrean adierazi dugu errepikatuta zegoela. Dokumentuetako zirrimarra guztiak transkribatu ditugu, eta oharrean letra etzanez adierazi (esaterako: tachado: *relatio*). Zirrimarra irakurri ezin bada, oharra jarri dugu (tachado: ilegible / hau da, zirrimarra: irakurrezina).

U eta v letrak egungo erabilera eta ahoskerara egokitu ditugu. I eta j letrak bereizi ditugu, *e caudata* delakoaren ordeztu ae edo oe jarri dugu; ç letrak transkribatu egin ditugu; eta xp ordeztu chr jarri dugu. Zenbaki erromatarrak eta arabiarak errespetatu ditugu.

Laburdurei dagokienez, dokumentuen irakurketa eta ulermena errazteko batzuk garatu egin ditugu, baina beste batzuk mantendu egin ditugu. Sigla eta laburduren aurkibidea ere egin dugu.

Horrez gain, toponimia eta onomastika arloko aurkibidea ere egin dugu; bertan bildu ditugu dokumentazioan agertutako izen bakoitzaren aldaerak.

Dokumentu batzuek egoera, hizkuntza-aniztasuna eta hedadura kronologikoa dela eta, batzuetan, transkribapen-lana ez da erraza izan, eta zenbait kasutan, ezin izan da dokumentuaren transkribapen osoa eman, hutsuneren bat zela eta. Amaitzeko, zinez eskertu behar ditut lana garatzean honako hauek eman dizkidaten jarraibideak: M. Milagros Cárcel Ortí, Roldán Jimeno Aranguren, Iruñeko elizbarrutiko artxibozainak (Julio Gorricho, José Luis Sales, Teresa Alzugaray, Alfredo Javier López), eta José Javier Lizarraga (ASVn), eta nire aita, Hipólito Rico Aldave.